

Šauliai, Birželio sukilimas ir partizaninis karas: Šiaurės rytų Lietuvos atvejis

DAINIUS NOREIKA

Vilniaus universitetas, Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius

El. paštas noreikadainius@yahoo.com

Straipsnyje nagrinėjama 1941 m. Birželio sukilimo ir 1944 m. prasidėjusio partizaninio karo dalyvių socialinės sudėties aspektai, jų pasipriešinimo identitetą formavusios ir kolektyvinį veiksmą mobilizavusios socialinės struktūros. Daugiausia dėmesio skiriama Šaulių sąjungos įtakos antisovietinio pasipriešinimo organizacinių vienetų kūrimuisi, sudėčiai ir raidai tyrimui. Analizės objektu pasirinktos Šiaurės rytų Lietuvos socialinės struktūros.

Raktažodžiai: sovietinė okupacija, vokiečių okupacija, Birželio sukilimas, partizaninis karas, Šaulių sąjunga

IVADAS

Tyrimo problematikos aktualumas. 1940 m. naktį iš birželio 14-os į 15-ąją Lietuvos politinė vadovybė priėmė Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos (SSRS) ultimatumo sąlygas. Šalies kariuomenei, pasienio policijai ir Šaulių sąjungai įsakyta draugiškai sutikti raudonarmiečius, neiššovus net „simbolinio šūvio“. Valstybę ginti prisiekę kariai, policininkai bei šauliai, buvę „nupilietintos“ Lietuvos visuomenės dalimi, nerado motyvo tą priesaiką tesėti. Netrukus dauguma Lietuvos karių atidavė pagarbą Raudonosios armijos 29-ojo korpuso vėliavai, o šaulių vadovybė jau vykstant Lietuvos aneksijai deklaravo „ištikimybę Liaudies Vyriausybei, kuri, pasišalinus senojo režimo vadams, garbingai išsaugojo mūsų laisvę ir nepriklausomą gyvenimą ir užmezgė glaudžius santykius su draugišku mums didžiuoju kaimynu“ [12, 13]. Lietuvoje nepriklausomybės metais taip ir nesusifirmavo pilietinė visuomenė [53, 67–72; 55, 26–27], o investicijos į pasirengimą gynybai ir patriotinį ugdymą, galėjusios palengvinti artųjų ir darbininkų būtį, buvo iššvaistytos tuščiai.

Tačiau ar gali vien toks chronologinis ir probleminis temos suskildymas bei paviršutiniškas procesų ir šaltinių vertinimas tapti to meto sociopolitinės tikrovės pažinimo prielaida? Jis stipriai disonuoja su antisovietinio pasipriešinimo tyrėjų įžvalgomis, teigiančiomis, kad per beveik dvidešimt laisvės metų lietuvių tautos politinis sąmoningumas gerokai sustiprėjo, tauta jautė valstybingumo vertę ir jį gynė tiek 1941 m. Birželio sukilime, tiek ir 1944 m. rudenį prasidėjusiame partizaniniame kare [35, 5; 38, 93–94]. Nepaisant to, antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas dažniausiai taip pat nagrinėjamas izoliuotai nuo 1918–1940 m. procesų. Iki šiol,

galbūt atsiribojant nuo sovietmečio propagandos teiginių, kad Birželio sukilimas ir partizaninis karas buvo vadinamųjų „buožių“ ir karo nusikaltėlių reakcija į sovietų valdžios atėjimą, beveik neskirta dėmesio šių procesų socialinių aspektų nagrinėjimui. Formuotas naratyvas, ginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą pateikiantis kaip pirmosios sovietinės okupacijos partitės ir antrosios sovietinės okupacijos aplinkybių sąlygotą reiškinį, kurio idėjiniu pagrindu buvo suvokimas, jog valstybingumas yra viena esminių lietuvių tautos egzistencijos sąlygų.

Tačiau ar valstybingumo idėjos gynimas gali iki galo paaiškinti ginkluoto pasipriešinimo fenomeno prigimtį? Ankstesni XIX–XX a. Europos tautų nacionalinių sąjūdžių tyrimai atskleidžia, kad jie buvo sąlygoti ne vien patriotizmo idėjų. Tai buvo sudėtingi visuomeniniai procesai, jungę ne tik patriotizmo, bet ir bendruomeninių, ekonominių ir kultūrinių interesų dėmenis [39, 11–13]. Nors tokio socialinio judėjimo genezė paprastai yra siejama ir su tam tikrai daliai populiacijos artima ideologine paradigma, tačiau vien pastaroji dar nėra būtina radikalaus ir rizikingo veiksmo sąlyga [51, 82–84]. Teigiama, kad okupacijos atveju, iškilus realiam pavojui, daugelis linksta prisitaikyti ir kolaboruoti, jeigu okupantas tai leidžia. Esą dėl to kylanti frustracija (pvz., gėdos ar pažeminimo jausmai) nėra tokia reikšminga, kad pranoktų fizinio išlikimo instinktus bei saugumo poreikį, kurio neįmanoma patenkinti dalyvaujant pasipriešinime [45, 6]. Tai skatina atkreipti dėmesį į pasipriešinimo kultūrą, vertybes, sąmoningumą ir kt. bei juos determinuojančius socialinius veiksnus. Atsižvelgiant į tai galima kelti klausimą – kokioje Lietuvos visuomenės socialinėje terpėje ir kokių struktūrų dėka formavosi antisovietinio pasipriešinimo prielaidos?

Tyrimo objektas. Nepaisant pirmųjų šio teksto eilučių aliuzijos į itin kritišką Lietuvos kariuomenės, kitų gynybos institucijų ir Šaulių sąjungos vertinimą, visų jų, o ypač šaulių ryšys su antisovietinio pasipriešinimo procesais yra vertas atskiro dėmesio. Šaulių būriai – pagrindiniai organizacijos vienetai – jungė lokalių vietovių gyventojus į nuolatinę komunikaciją užtikrinusius socialinius tinklus ir ruošė juos tų lokalių vietovių gynybai. Tai buvo potenciali antisovietinio pasipriešinimo telūriškumo – vieno kertinių partizaninių veiksmų dėmenų [34, 74–93] – prielaida. Todėl šio tyrimo objektas yra 1941 m. Birželio sukilime ir nuo 1944 m. vykusiame partizaniniame kare dalyvavusių kovotojų socialinės sudėties aspektai, ypač – Šaulių sąjungos socialinių tinklų įtaka rezistentų telkimosi prielaidoms ir mechanizmams. Siekiant atlikti nuodugnią empirinę analizę, tiriama Šiaurės rytų Lietuvos (tarpukario laikotarpio Zarasų apskrities, dalies Rokiškio aps. ir Vilniaus krašto) socialinių tinklų raida. Nors šios teritorijos tarpukariu priklausė skirtingiems administraciniais subjektams, jas homogenizuojančiais veiksniais tapo jau 1941 m. vasarą įvykęs ten veikusių savisaugos padalinių subordinavimas Zarasų tautinės apsaugos rinktinei, o nuo 1944 m. rudens – partizanų inicijuoti centralizacijos procesai.

Tyrimo tikslas – išnagrinėti šaulių socialinių tinklų įtaką Birželio sukilimo ir partizaninio karo dalyvių mobilizacijai, organizacinių struktūrų formai ir raidai. Tikslui pasiekti keliami šie uždaviniai: 1) nustatyti Birželio sukilimo ir partizaninio karo dalyvių narystės Šaulių sąjungoje mastą; 2) atskleisti, kokių socialinių tinklų pagrindu kūrėsi rezistentų vienetai; 3) aptarti lokalias tinklų ir ryšių ypatybes bei jų įtaką ginkluoto pasipriešinimo raidai. Tai realizuojama pasitelkus dalinį kolektyvinės biografijos, socialinių tinklų analizės ir statistinį metodus.

Šaltiniai ir istoriografija. Partizanų priklausymo anksčiau gyvavusiems socialiniams tinklams faktus siekiama nustatyti lyginant Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Archyvinio vardinų skyriaus duomenų bazės informaciją, Lietuvos centriname valstybės archyve, Lietuvos ypatingajame archyve ir Latvijos valstybės archyve saugomus šaulių, apsaugos būrių narių, 1941–1944 m.

policininkų ir pokario partizanų sąrašus. Ši medžiaga sudaro pagrindinę statistinės analizės šaltinių bazę [1–5], kurios rezultatai analizuojami tekste ir pateikiami priede. Pažymėtina, kad gretinant minėtus sąrašus stengtasi kiek įmanoma tiksliau identifikuoti juose įrašytus asmenis. Nors dėl XX a. pirmosios pusės Lietuvos visuomenei būdingo vienvardiškumo ir klaidų anketinius duomenis pateikiančiuose šaltiniuose straipsnyje gali pasitaikyti smulkių netikslumų, tačiau manoma, kad pagrindines kiekybines tendencijas jis atskleidžia.

Nagrinėjamai problematikai svarbių įžvalgų pateikę Rogeris D. Petersenas [50], Sigitas Jagelevičius [41], Dalia Kuodytė [46], Vytautas Jokubauskas [42–44] nekėlė tikslų nuodugniai empiriškai ištirti prieškario ar karo meto socialinių struktūrų įsiliejimo į antisovietinę rezistenciją procesų ir nustatyti jų kiekybinę išraišką. Pasak Kęstučio Girniaus, be išsamaus archyvinių duomenų tyrimo bet kokios hipotezės ir apibendrinimai tėra sąlyginiai [38, 98], todėl, siekiant užpildyti šią spragą, straipsnyje susitelkiama į empirikos nagrinėjimą. Jis pagilins ankstesnio tokio pobūdžio darbo, kuriame jau analizuota socialinių struktūrų reikšmė partizanų padalinių kūrimuisi, išvadas [48].

NEPRIKLAUSOMYBĖS VERTYBĖ IR PARAMILITARIZMO TRADICIJA

Lietuvių ginkluotas pasipriešinimas Birželio sukilimo ir partizaninio karo metu buvo iš dalies pagrįstas istorine patirtimi. Prisiminta, kad 1918–1920 m. ginkluotais veiksmais įgyta Lietuvos teritorijos kontrolė tapo rimtu argumentu įtvirtinant faktinę nepriklausomybę ir tarptautinį jos pripažinimą. Šią atmintį puoselėjo tarpukario Lietuvos kariuomenė, o ypač – Šaulių sąjunga, kildinama iš Nepriklausomybės kovose gimusios savanoriškos ir savarankiškos piliečių karinės savigynos tradicijų. Per beveik du nepriklausomybės dešimtmečius visuomenė maksimaliai priartėjo prie kariuomenės, susiformavo nuosekli karinio rengimo sistema [56, 110–119]. To meto viešajame diskurse per periodinę spaudą, prozos ir poezijos kūrinius, krikščioniškus siužetus, sakralinių atminimo vietų kūrimą buvo palaikomas pozityvus Tėvynės gynėjų įvaizdis; 1940 m. Lietuvoje buvo apie ketvirtis milijono karinės patirties jau įgijusių vyrų. Tuo metu Šaulių sąjungai priklausė apie 88 000 narių (per 3 % visų šalies gyventojų), veikė 22 rinktinės, jose – apie 1 200 būrių [44, 387–396]. Tai buvo organizacijos narius plačiais nuolatinės komunikacijos ryšiais susiaustę socialiniai tinklai.

Socialinės elgsenos tyrėjai pabrėžia, kad karinių ir paramilitarinių organizacijų narių tarpusavio ryšiai ir įsipareigojimai yra gerokai stipresni už daugelio kitų sričių saitus. Išskirtinis tokio tipo ryšių bruožas – „abipusio stebėjimo“ reiškinys, pasižymintis domėjimusi ir rūpinimusi tarnybos kolegų pasirengimu bei moralinėmis nuostatomis, kurios lemia ne tik karinių užduočių įgyvendinimo sėkmę, bet ir kolektyvo išgyvenimo galimybes [58, 145–164]. Socialinių ryšių ir iš jų sudarytų tinklų svarbą pabrėžianti tinklaveikos teorija teigia, kad šiose struktūrose vyraujantys kultūriniai diskursai – tam tikros vertybės, normos ir simboliai – formuoja tinklų narių tapatybes ir pasaulėžiūrą, o kolektyvinėje atmintyje glūdintys istorinės kolektyvinės sąveikos modeliai tampa ateities sąveikas determinuojančiais, t. y. tam tikros veiksmo formos pasirinkimą sąlygojančiais, veiksniais [54, 30–31]. Dėl to galima teigti, kad Šaulių sąjungos socialiniuose tinkluose puoselėta Nepriklausomybės kovų atmintis bei gilėjusios paramilitarizmo tradicijos formavo tam tikrą ginkluotos kovos, kaip racionalaus ir efektyvaus pasipriešinimo okupacijai modelio, sampratą. Pastaroji galėjo lemti lietuvių pasirinkimą ginkluotais veiksmais priešintis okupacijai 1941 m. birželį ir nuo 1944 m. rudens, o lokalūs šaulių būriai – tapti potencialiais pasipriešinimo formuočiais branduoliais.

Analizuojant socialinių tinklų reikšmę ginkluoto pasipriešinimo genezei, svarbu atkreipti dėmesį į socialinio tinklo narių ekonominio ir etninio homogeniškumo laipsnį [50, 20–25]. Be

to, svarbiu paramilitarizmo veiksmu XX a. pirmojoje pusėje dažnai tapdavo pasienio konfliktai, o vyrai iš ginčijamų pasienio regionų itin gausiai dalyvavo paramilitarinėse organizacijose [37, 9–29]. Šiuo aspektu itin įdomus, etnokonfesiniu požiūriu margas Šiaurės rytų Lietuvos regionas, tarpukariu tiesiogiai paveiktas Lietuvos ir Lenkijos konflikto: 1919–1920 m. karo veiksmų, iki 1923 m. trukusių pasienio incidentų, gyvenimo demarkacinės linijos zonoje ypatybių ir vėlesnių geopolitinių procesų. Siekiant nuodugniau įsigilinti į minėtus aspektus, prasminga susitelkti į aiškiau abipręžtą teritorinį vienetą – labiausiai į šiaurės rytus nutolusią Zarasų apskritį.

Zarasų apskrityje nuo 1935 m. veikė 21-oji šaulių rinktinė. Iki tol visi apskrities šaulių būriai (dalis jų susikūrė dar Nepriklausomybės kovų laikotarpiu) buvo pavaldūs Utenos rinktinei. 1940 m. pradžioje Zarasų rinktinei priklausė 1 351 narys, kandidatų sąrašuose buvo dar 214 žmonių [9, 1–2]; tai sudarė apie 3 % apskrities gyventojų [14, 333]. Pažymėtina, kad dalis šaulių dalyvavo ir kitų organizacijų veikloje, taip perpindami šaulių socialinius tinklus su kitomis struktūromis. Zarasų aps. apie 17 % šaulių priklausė tuometinėje politinėje sistemoje vyravusiai Tautininkų partijai, apie 16 % – tautininkų jaunimo organizacijai „Jaunoji Lietuva“, apie 2 % – katalikiškai jaunimo organizacijai „Pavasaris“ [6, 1].

Gausumu išsiskyrė arčiau demarkacinės linijos veikę būriai, pavyzdžiui, Salako valsčiaus, kurį iki pat 1939 m. spalio dalijo demarkacinė linija, būriams (Salako, Švedriškės ir Vajasiškio) priklausė beveik trečdalis visų rinktinės šaulių (žr. priedą) [9, 1–2]. Tokiems būriams Lietuvos gynybos planuose buvo numatytos dvi pagrindinės užduotys – mobilizacijos priedangos vykdymas ir diversiniai veiksmai prieš užnugaryje. Siekdami tam pasirošti šauliai ne tik mokėsi manevrinės gynybos, bet ir ugdėsi partizaninės kovos taktikos įgūdžius: dalyvavo pratybose „Partizanų veiksmai nuimant sargybą“, „Partizanų veiksmai užpuolant žygio vorą“ ir kt. [48, 47–73].

Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, čia taip pat pradėti kurti šaulių būriai. Organizuojant juos nurodyta kviesti „pasienio policijos, viešosios policijos, savivaldybės bei kitų įstaigų tarnautojus <...> ir kitus tinkamus būti šauliais vietos gyventojus“ [8, 74]. 1939 m. pabaigoje jie buvo subordinuoti naujai įkurtai Vilniaus šaulių rinktinei, tačiau iki 1940 m. gegužės 8 d. labiausiai į šiaurę nutolę padaliniai (vyrų Dūkšto, Rimšės, Turmanto ir Grybėnų būriai bei moterų Dūkšto, Rimšės ir Turmanto būriai), tebesantys kūrimosi stadijoje, perduoti Zarasų rinktinės žinion [11, 50]. Jų branduolius sudarė 62 šauliai, atvykę iš tų Zarasų aps. valsčių, kurie tarpukariu priklausė nepriklausomai Lietuvai. Iki 1940 m. vasaros į būrius įstojo apie 340 šaulių kandidatų, tarpukariu gyvenusių Lenkijai priklausiusiose teritorijose [10]. Taigi okupacijos išvakarėse Šiaurės rytų Lietuvoje į šaulių socialinius tinklus įsitraukė ir buvusių Lenkijos okupuotų teritorijų gyventojai, prisiekdami ginti Lietuvos valstybingumą.

ŠAULIAI BIRŽELIO SUKILIME IR PO JO

1940 m. birželį Lietuvos politinė valdžia sutiko su Sovietų Sąjungos ultimatumo sąlygomis, todėl šauliams, kaip ir kariuomenei bei pasienio policijai, teko akimis palydėti šalį okupuojančias raudonarmiečių voras. Tačiau jau nuo pat 1940 m. vasaros lietuvių pasipriešinimo sovietinei okupacijai intensyvumo kreivė nuosekliai kilo. Rezistencija evoliucionavo nuo taikaus protesto iki ginkluotos kovos, kurios kulminacija tapo 1941 m. Birželio sukilimas.

Zarasų aps. ir aplinkinėse Šiaurės rytų Lietuvos teritorijose jis buvo gana intensyvus ir masiškas. Raudonarmiečių daliniai iš čia pasitraukė tik birželio pabaigoje, dėl to sukilėlių veiksmai čia truko ilgiau nei daugelyje kitų Lietuvos regionų [32, 141]. Sukilimo metu visuose aštuoniuose tarpukariu Zarasų aps. priklausiusiuose valsčiuose susiformavo 22 sukilėlių būriai, tuomet vadinti apsaugos būriais. Liepos pradžioje jie sujungti į Zarasų

apsaugos batalioną (liepos 24 d. reorganizuotas į Zarasų tautinės apsaugos rinktinę), kuriam vadovauti Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) Kauno padalinys atsiuntė kapitoną Eduardą Počebutą. Šiam junginiui subordino Rokiškio aps. Aleksandravėlės miestelio apsaugos būrį ir Dūkšto, Rimšės bei Turmanto būrius, kurie susiformavo tarpukariu Lenkijos Breslaujos aps. priklausiusioje teritorijoje, bendras rinktinės būrių skaičius padidėjo iki 26. Birželio–rugpjūčio mėnesiais jiems vadovavo 34 būrių vadai ir jų pavaduotojai. Dauguma jų – lokaliuose bendruomenėse ne vieną socialinį vaidmenį atlikę ir platesnėmis socialinės komunikacijos galimybėmis disponavę asmenys (8 vadai buvo Lietuvos nepriklausomybės laikų valstybės tarnautojai, 5 – pasienio ir viešosios policijos pareigūnai, 3 – mokytojai, 1 – profesionalus karininkas (kpt. Afanasijus Kazanas), likusieji – žemdirbiai), tačiau esminis juos vienijantis socialinis tinklas buvo narystė Šaulių sąjungoje, kuriai priklausė 29 vadai ir pavaduotojai (85 %). Tikėtina, kad šaulių socialiniai ryšiai sudarė sąlygas platesnei sukilėlių mobilizacijai ir galėjo lemti jų vadovaujančią padėtį. Zarasų apsaugos rinktinės padaliniam birželio–rugpjūčio mėnesiais ilgiau ar trumpiau priklausė mažiausiai 947 nariai, beveik pusė jų (48 %) buvo šauliai (žr. priedą). Šie duomenys ne tik leidžia patvirtinti ankstesnę hipotezę, kad šauliai buvo svarbi Birželio sukilimo jėga, bet ir teigti, kad jo metu susiformavusios centralizuotos paramilitarinės savisaugos struktūros kūrėsi būtent šaulių socialinių tinklų pagrindu. Nepaisant to, šis reiškinys pasižymėjo lokaliais savitumais.

Zarasų aps. Antalieptės ir Dusetų vls. šaulių reikšmė rezistencinių struktūrų formavimuisi buvo ribota. Čia Birželio sukilimo masiškumas gerokai pranoko prieškarinio Šaulių sąjungos populiarumą, į apsaugos būrius stėjo gerokai daugiau šauliams nepriklaususių žmonių, o šaulių nuošimtis apsaugos būriuose siekė vidutiniškai 31 % (žr. priedą). Tai lėmė išskirtinis antisovietinio pasipriešinimo organizavimo būdas, kai sukilimą rengė ir jam vadovavo dar 1940–1941 m. sandūroje susikūrusios pagrindinės pasipriešinimo organizacijos, palaikiusios ryšius su LAF Kauno štabu [33, 437]. Ši tendencija buvo ypač stipri Antalieptės vls., čia visi trys sukilėlių būriai (Antalieptės, Baltriškių ir Šalinėnų) veikė LAF vardu [17], o didžiausią įtaką įgijo ne vietos šaulių vadai, bet pagrindinio pasipriešinimo organizacijoms priklausę asmenys. Antalieptės būriui vadovavo Šaulių sąjungai nepriklausęs Alfonsas Norkus, į meistelį atvykęs iš Panevėžio tik 1939 m. lapkričio pabaigoje, kai gavo jame pašto viršininko tarnybą. Jo pavaduotoju tapo Vytautas Pajaujis, šaulys, į vietos bendruomenę įsiliejęs tik 1940 m. spalį, kai tapo Antalieptės pradinės mokyklos mokytoju. Šalinėnų būrio vadu tapo Petras Žemaitis, baigęs kunigų seminarijos du kursus [40, 394], teistas už dalyvavimą 1934 m. birželio 6–7 d. voldemarininkams prijautusių karininkų rengtame puče, o 1940 m. spalio pabaigoje pateikęs prašymą įstoti į komunistinę Lietuvos liaudies pagalbos sąjungą (LLPS, rus. – MOPR), pasižadėdamas „iki mirties dirbti liaudies gerovei“ [13, 78]. Nepaisant to, įtakos visiškai neprarado ir vietos šauliai. Antalieptės vls. Baltriškių sukilėliai susitelkė vietos šaulių būrio pagrindu vadovaujant buvusiam vadui Juozui Zavadskui. Panašiai kūrėsi ir Dusetų vls. veikę apsaugos būriai (Dusetų ir Pimpių). Į juos stėjo įvairūs asmenys, tarp jų – ir priklausiusieji LLPS [20, 98], tačiau Dusetų būriui vadovavo šauliai Klemensas Žukauskas ir Jonas Lingė, Pimpių būriui – šaulys Jonas Statulevičius. Galiausiai, į Antalieptės ir Dusetų vls. apsaugos būrius susitelkė atitinkamai 52 ir 42 % vietos šaulių. Tai rodo, kad šiose vietovėse šaulių socialiniai tinklai persipynė ir su nepriklausomos Lietuvos politinei sistemai oponavusių, ir su pirmąsias pagrindines rezistentų grupes kūrusių organizacijų tinklais. Taip į sukilimą įsitraukė platesnių sociopolitinių struktūrų atstovai.

Kitokia padėtis buvo Antazavės, Degučių, Imbrado, Salako, Smalvų ir Zarasų vls., čia šaulių nuošimtis rezistentų gretose svyravo nuo 47 iki 77 % (žr. priedą). Tai lėmė prieškariniu

masiškesnė narystė Šaulių sąjungoje ir tai, kad šių valsčių „ribose Lietuvos Aktyvistų Frontas nebuvo susiorganizavęs“ ir „jokių daugiau organizacijų įsteigta nebuvo“ [15]. Todėl sukilime dalyvavę apsaugos būriai formavosi ankstesnių šaulių būrių pagrindu.

Tokia tendencija ypač buvo ryški Salako valsčiuje. Nors 1940–1941 m. lageriuose ar tremtyje atsidūrė Salako šaulių būriui vadovavę Petras Šiaudinis ir Pranas Steponaitis, Švedriškės būrio vadas Mykolas Gimžauskas ir dar mažiausiai aštuoni aktyvūs Salako vls. ribose veikusių būrių nariai [18, 4], jų netektis nesužlugdė šaulių socialinių ryšių ir antisovietinio veikimo mobilizacijos. Šaulių tinkluose iškilo nauji, aukštesnė padėtį jose jau anksčiau užėmę lyderiai. Ištremto Švedriškės šaulių būrio vado M. Gimžausko pavaduotojas mokytojas Justinas Preibys (birželio 14 d. pats išvengęs trėmimo, tačiau jo metu netekęs šeimos – žmonos šaulės Liudos, septynmečio sūnaus Algirdo ir vos šešių mėnesių sulaukusio Putino), talkinamas šaulio ir pasienio policininko Povilo Davainio, Švedriškės šaulių būrio pagrindu sukūrė apsaugos būrį, kuriame šauliais buvo 25 iš visų 28 būrio narių (89 %). Toks pat šaulių nuošimtis buvo ir Vajasiškio šaulių būrio pagrindu susikūrusiame apsaugos būryje, čia šauliams priklausė 16 iš 18 būrio narių. Jį sutelkė buvęs šaulių būrio vadas Balys Mazūra, netrukus vadovavimą perdavęs jaunesniam savo padėjėjui Liudui Miškiniui. Salako apsaugos būriui, kuriame šauliams priklausė 62 iš 83 narių (75 %), vadovavo šaulys, policininkas Kazys Ubonis, padedamas šaulių ugniagesių komandos vado Antano Padvaisko. Bajorų apsaugos būriui, suformuotam Salako šaulių būrio Gubavos skyriaus pagrindu, vadovavo šauliai tarnautojas Petras Aidukas ir mokytojas Stepas Steikūnas [27, 14–15]. Prie jo prisijungus keletui anapus demarkacinės linijos tarpukariu gyvenusių žmonių, šaulių buvo kiek mažiau – 16 iš 26 (62 %).

Sukilimo masiškumas Rokiškio aps. Aleksandravėlės mstl. buvo kiek mažesnis nei Zarasų aps. teritorijoje, tačiau ir čionykščio apsaugos būrio branduolį sudarė vietos šauliai, jų būryje buvo 39 % (žr. priedą). Sukilėlius sutelkė ir jiems vadovavo nepriklausomybės kovų dalyvis šaulys Antanas Streikus, pradėjęs slapstytis nuo sovietinių represijų dar 1941 m. pavasarį ir kvietęs prie jo jungtis kitus okupantų persekiojamus žmones. Pirmuosius ginkluoto pasipriešinimo veiksmus Aleksandravėlės sukilėliai įvykdė Zarasų aps. gretimo Antazavės vls. teritorijoje, birželio 24 d. padėdami vietos būriui užimti valčiaus centrą. Aleksandravėlė buvo užimta tik kitą dieną. Nors tai buvo jau Rokiškio aps. teritorija, A. Streikaus vadovaujamas būrys liko pavaldus Zarasų apsaugos būrių vadovybei [29, 163–173; 30, 884–886].

Mažiausiai sukilimas buvo aktyvus tarpukariu Lenkijai priklausiusiose Dūkšto, Turmanto ir Rimšės apylinkėse. Dėl šių vietovių etninės sudėties ypatybių, didelio lenkų tautybės gyventojų skaičiaus, vietos apsaugos būriai susiformavo tik padėdami Zarasų apsaugos rinktinės padalinių, jau praslinkus frontui. Vis dėlto proletuviškų rezistencinių iniciatyvų būta nuo pat sukilimo pradžios. Dūkšto sukilėlių būrį jau birželio 23 d. ėmė organizuoti Jonas Cicėnas. Jis turėjo ryšių su sukilimą organizavusiu pogrindžiu – dar 1938 m., dirbdamas buhalteriu Klaipėdoje, įstojo į LAF'o užuomazga tapusią Lietuvos aktyvistų sąjungą. Tapęs jos nariu J. Cicėnas buvo pašalintas iš Šaulių sąjungos, todėl, vokiečiams okupavus Klaipėdos kraštą, sugrįžęs į gimtąjį Dūkštą jis vietiniams šauliams nepriklausė. Sukilimui prasidėjus, prie jo telkiamo būrio prisijungė grupė Dūkšto žemesniosios žemės ūkio mokyklos mokytojų ir moksleivių, kuriems padedant buvo užimta geležinkelio stotis, paštas, telegrafas ir javų sandėlis. Tačiau lietuviška administracija Dūkšte buvo įtvirtinta tik liepos pradžioje atvykus Salako apsaugos kuopos kovotojų grupei, vadovaujamai vieno iš Bajorų būrio vadų – P. Aiduko [19, 11–13]. Antroji Salako kuopos grupė išsiūsta į Tilžės kaimą, o Aleksandravėlės būrys, vadovaujamas A. Streikaus, – į Turmantą. Nors jų sustiprintos administracinės institucijos sulaukė didesnės vietinių gyventojų paramos, daugiau jų stoji ir į vietos apsaugos būrius, šie išliko

gana negausūs, palyginti su tarpukariu Lietuvai priklausiusiose teritorijose veikusiais būriais. Net ir Dūkšte, kur Lietuvos okupacijos išvakarėse į Šaulių sąjungą įstojo net 264 žmonės, apsaugos būrio narių skaičius neviršijo 30 (žr. priedą). Tai rodo, kad Vilniaus kraštas tarpukariu Lietuvai priklausė pernelyg trumpai, kad jame būtų spėjusios susiformuoti tvirtos socialinės struktūros, galėjusios padėti pamatus antisovietinio pasipriešinimo mobiliacijai.

Birželio sukilimo metu iš Šaulių sąjungos struktūrų perimtas paramilitarinis savisaugos tinklas išliko iki vokiečių okupacijos pabaigos. 1941 m. vasarą apsaugos būrių nariai, daugiausia buvę profesionalūs Lietuvos policininkai, kūrė viešosios policijos nuovadas, rugsėjį Zarasų apsaugos rinktinė, kaip ir analogiški junginiai visoje Lietuvoje, buvo reformuota į pagalbinę policiją, kurioje liko tarnauti apie 590 vyrų [16, 48]. Dalis buvusių rinktinės narių grįžo dirbti į savo ūkius, kiti stojo tarnauti į kitus apsaugos dalinius. Aleksandravėlės būrio vadas A. Streikus su sūnumi Juozu išvyko tarnauti į Panevėžio policijos batalioną, čia jų tarnybos draugais tapo Jonas Datkūnas ir Leonas Zakšauskas, nuo 1944 m. rudens papildę Streikų telkiamą partizanų būrį [31]. Taip artėjant antrajai sovietinei okupacijai, formavosi prielaidos paramilitarinių savisaugos tinklų transformacijai į naujas ginkluoto antisovietinio pasipriešinimo struktūras.

PARAMILITARIZMO IR SAVISAUGOS PĖDSAKAS PARTIZANINIAME KARE

Antrosios sovietinės okupacijos pradžioje „baltųjų sukilėlių“ ir kito „antisovietinio elemento“ areštų bei mobilizacijos į frontą įbauginti žmonės pradėjo slapstytis, ginkluotis ir kurti pasipriešinimo planus. Netrukus kilusio partizaninio karo pradžia Šiaurės rytų Lietuvoje atitiko visai šaliai būdingą modelį. 1944–1945 m. dauguma Zarasų aps. partizanų veikė susitelkę į didžiulius junginius, kurių pagrindiniai – Siaubo ir Erškėčio kuopos.

Siaubo – Mykolo Kazano – vadovaujama kuopa vienijo Zarasų aps. šiaurinės dalies (Antazavės, Dusetų, Imbrado, Zarasų vls.) ir rytinės Rokiškio aps. dalies (Obelių vls.) partizanus. Junginys gyvavo nuo 1944 m. gruodžio iki 1945 m. liepos mėnesio. Šiuo laikotarpiu kuopai pavaldiems būriams ilgiau ar trumpiau priklausė mažiausiai 354 partizanai. Iš jų 140 kovotojų (40 %) buvo ankstesnių paramilitarinių savisaugos socialinių tinklų nariai: 61 partizanas priklausė Šaulių sąjungai, 112 partizanų buvo dalyvavę Birželio sukilimo metu susiformavusių ir iki rugpjūčio mėn. veikusių apsaugos būrių veikloje, 64 partizanai turėjo tarnybos vokiečių okupacijos laikotarpio policijoje (viešojoje ir pagalbinėje) bei policijos batalionuose patirties. Kai kurie partizanai anksčiau priklausė kelioms skirtingu metu gyvavusioms struktūroms, t. y. buvo tarpusavyje kompleksiška susiję daugiau nei vienu socialiniu ryšiu, pavyzdžiui, 48 partizanai buvo ir šauliai, ir apsaugos būrių nariai, dar 26 iš jų vėliau tęsė tarnybą vokiečiams pavaldžiose policinėse formuotėse; 55 partizanai Šaulių sąjungai nepriklausė, tačiau dalyvavo apsaugos būrių ir policijos veikloje 1941–1944 metais. Kompleksiškiausiai su kitais dalyviais susiję partizanai sudarė Siaubo kuopos struktūrinį branduolį. Šauliais, apsaugos būrių kovotojais ar policininkais 1940–1944 m. buvo 20 iš visų 23 junginiui pavaldžių padalinių (būrių ir skyrių) vadų. Juos vienijusia figūra tapęs M. Kazanas-Siaubas pats buvo šaulys, Birželio sukilimo metu kovojo tėvo kpt. A. Kazano vadovaujamame Zarasų apsaugos būryje. 1943 m. gruodį jis įstojo į Vietinę rinktinę, o 1944 m. vasarą – į Žemaitijoje buriamą Tėvynės apsaugos rinktinę. Šiose organizacijose užmegzti socialiniai ryšiai buvo reikšmingas tolesnės jo vadovaujamo padalinio plėtos veiksnys. Antai kuopai pavaldaus Obelių vls. veikusio „Birutės“ būrio vadas Balys Pupeikis-Tauras pažinojo M. Kazaną-Siaubą dar nuo tada, kai abu įstojo į Marijampolėje kuriamą Vietinės rinktinės karo mokyklą [28, 123–124].

Erškėčio – Kazimiero Kaladinsko – vadovaujamos kuopos, vienijusios daugiausia Zarasų aps. Salako vls. partizanus, sudėtis gerokai skyrėsi. 1944 m. gruodžio – 1945 m. lapkričio

mėnesiais kuopą sudarė 112 kovotojų. Dauguma jų 58 (52 %) priklausė bent vienai iš ankstesnių paramilitarinių savisaugos struktūrų (45 buvo šauliai, 33 apsaugos būrių nariai, 24 vokiečiams pavaldžių policinių formuotųjų nariai). Iš jų 24 asmenys priklausė ir šauliams, ir apsaugos būriams, 15 asmenų – apsaugos būriams ir policijai. Taigi Erškėčio kuopoje, kitaip nei prieš tai aptartame M. Kazano-Siaubo junginyje, partizanų branduolį sudarė ne 1941–1944 m., bet 1940–1941 m. paramilitarinių savisaugos socialinių tinklų atstovai (tai veikiausiai buvo susiję su ankstesniuose skyriuose aptartu narystės Šaulių sąjungoje masišku, kuris ypač buvo būdingas Salako vls.). Tarp partizanų buvo 13 asmenų, kurie priklausė visoms trimis skirtingu metu gyvavusioms struktūroms ir buvo mažiau susijusius kolektyvo narius jungiančiu elementu. Antai vadas K. Kaladinskas-Erškėtis, buvęs Lietuvos kariuomenės puskarininkis, pasienio policininkas ir Šaulių sąjungos narys, Birželio sukilimo metu ir po jo vadovavo Salako vls. Didžiasalio kaimo apsaugos skyriui. Nuo 1941 m. rudens tarnavo Salako pagalbinėje policijoje, vėliau – Turmanto ir Dūkšto viešojoje policijoje. Jis gerai pažinojo Ažvinčių girios partizanų būriui vadovavusį Joną Ruką: jie buvo kilę iš to paties Želmeniškės kaimo, dalyvavę sukilime, tarnavę pagalbinėje policijoje [22, 28]. Panašiais socialiniais ryšiais buvo susaistyti ir daugiau jų būrių narių. Tikėtina, kad dėl šių priežasčių jau 1944 m. lapkričio pabaigoje K. Kaladinsko ir J. Ruko būriai pradėjo veikti kartu. Dėl panašių paskatų prie jungtinio Kaladinsko ir Ruko padalinio 1944 m. gruodį prisijungė ir Antano Juodkos-Sakalo vadovaujamas būrys. A. Juodka, kaip ir J. Rukas, buvo Švedriškės būrio šaulys ir nuo 1941 m. birželio veikusio apsaugos būrio narys, o nuo rugsėjo tarnavo pagalbinėje policijoje kartu su K. Kaladinsku.

Aptartieji duomenys atskleidžia, kad 1944–1945 m. partizanų junginių branduolius sudarė ankstesnio ginkluoto veikimo patirties įgiję asmenys, kurių socialiniai ryšiai, sutvirtinti bendros tarnybos šaulių ar policijos formuotėse, o kai kurių – ir ankstesnės antisovietinės ginkluotos kovos patirtimi, buvo partizanų būrių vienijimo kryptis determinuojantys veiksniai. Tačiau kiekybiškai didėjo ir jaunesniųjų, ankstesnėms paramilitarinėms savisaugos formuotėms nepriklaususių rezistentų vaidmuo. Dalies jų apsisprendimą nulėmė patriotinis nusiteikimas priešintis, kitų – mėginimas išvengti persekiojimo dėl partizanujančių šeimos narių arba vengimas pakliūti į frontą.

Partizaninio karo socialinei dinamikai svarbūs 1945 m. antrosios pusės ir 1946 m. pradžios procesai, kai stiprėjanti sovietinių saugumo institucijų ir karinių pajėgų spaudimą bei sunkėjančias materialinio būvio sąlygas pajutusius laisvės kovotojų gretos ženkliai sumažėjo. Tai vyko ir Šiaurės rytų Lietuvoje, čia 1946-uosius partizanų padaliniai pasitiko smarkiai išretėję.

Siaubo kuopos kovotojų dauguma dėl sunkėjančių partizanavimo sąlygų, dažnėjančių areštų ir žūčių (1945 m. liepos 7 d. žuvo M. Kazanas-Siaubas) legalizavosi arba slapstėsi pavieniui. 1946 m. buvusioje Siaubo kuopos teritorijoje veikė tik trys pavieniai anksčiau jai pavaldūs būriai. Dėl saugumo mėtydami pėdas jie vis dažniau traukdavo į Latvijos miškus. Minėtu laikotarpiu Juozo Streikaus-Stumbro būryje buvo 6 partizanai, iš jų 3 priklausė ankstesnėms paramilitarinėms savisaugos struktūroms (2 šauliai, 3 apsaugos būrių nariai, 3 policininkai). J. Streikus ir Jonas Navickas-Kriaučius (gimę atitinkamai 1923 ir 1917 m.) tarpukariu buvo šauliai, Birželio sukilimo metu jie ir Jonas Bakšys-Dėdė (gimęs 1921 m.) veikė Aleksandravėlės apsaugos būryje, o vėliau visi tarnavo policijos daliniuose. Kiti būrio nariai Adolfas Jarmolavičius, Izidorius Streikus, Adolfas Varnas (gimę 1924–1927 m.) tokios patirties nebuvo spėję įgyti. Antano Ivaškos būryje kovojo mažiausiai 9 partizanai, iš jų 6 priklausė ankstesnėms paramilitarinėms savisaugos struktūroms (2 šauliai, 5 apsaugos būrių nariai, 4 policininkai). Mykolo Šiožinio būrį sudarė 7 partizanai (2 šauliai, 3 apsaugos būrių nariai, 3 policininkai), iš jų 4 turėjo ankstesnės ginkluoto veikimo patirties.

Erškėčio kuopa 1946 m. pradžioje sumažėjo iki 12 kovotojų. Iš jų 8 biografijose buvo ryškus prieškario ar karo metų ginkluotų struktūrų pėdsakas (4 šauliai, 7 apsaugos būrių nariai, 4 policininkai). Šie duomenys atskleidžia, kad 1945–1946 m. sandūroje vyko ne tik istoriografijoje gana plačiai aptarti partizaninio judėjimo kiekybiniai ir veikimo taktikos pokyčiai, bet ir tam tikros jų socialinės sudėties transformacijos. Partizanų, priklausiusių ankstesniems paramilitariniams savisaugos tinklams, nuošimtis Siaubo ir Erškėčio kuopų atvejais padidėjo atitinkamai nuo 40 iki 50 % ir nuo 52 iki 67 %. Tai galima aiškinti dviem vienas kitą papildančiais teiginiais: 1) pasak amžininkų, partizanavusieji, šauliai, sukilėliai ir vokiečių okupacijos meto policininkai nesitikėjo amnestijos, todėl liko miške [52, 141–142]; 2) socialinių tinklų reprodukuotas tarpusavo solidarumas, įsipareigojimai ir vertybės neleido pasitraukti iš anti-sovietinio pasipriešinimo judėjimo [47, 64–90].

Prieškario ir karo meto socialinės struktūros buvo svarbus ir vėlesnės, 1946–1948 m. intensyviai vykusios, partizanų centralizacijos veiksnys. Jų dėka 1944–1945 m. platesnio maso organizacinių vienetų (rinktinių ir apygardų) nesukūrusius Šiaurės rytų Lietuvos partizanų pasiekė visos šalies rezistentų vienijimo iniciatyvos, kurių šaltiniu tapo dar 1944 m. spalį Švenčionių aps. teritorijoje pradėjusi veikti Lietuvos laisvės armijos (LLA) „Tigro“ rinktinė. Šio LLA Vilniaus apygardos štabo atstovų iniciatyva suformuoto darinio tikslas buvo sujungti visus Švenčionių, Svierių, Utenos ir Zarasų aps. partizanus į „LLA Vilniaus apygardos Vanagų Tigro rinktinę“ [36, 25–26]. Netrukus iš LLA Vilniaus apygardos štabo atvyko buvęs Lietuvos kariuomenės leitenantas Vincas Gumauskas-Gailius. 1931–1935 m., dar prieš pradėdamas karininko karjerą, jis dirbo Salako vls. Ramoniškio pradinės mokyklos vedėju ir buvo Salako šaulių būrio narys. Dėl šių ryšių V. Gumauskas buvo paskirtas „Tigro“ rinktinės „Salako-Zarasų bataliono vadu“ [57, 121–123]. 1945 m. pavasarį jis lengvai užmezgė ryšį su K. Kaladinsko-Erškėčio kuopa, kurios nemaža dalis narių asmeniškai jį pažinojo [26, 348]. Nors Gailiaus vadovaujamas junginys po kelių reorganizacijos etapų buvo pertvarkytas į „Geležinio Vilko“ apygardą, o vadui žuvus (1945 m. liepos 10 d.) – į „Vytauto“ apygardą, bet ryšių su Erškėčio kuopa neprarado. 1946 m. sausio pabaigoje apygardos vadovybė paskyrė K. Kaladinską-Erškėtį naujai kuriamos „Lokio“ rinktinės vadu, pavesdama į ją suburti visus Zarasų aps. partizanus [23, 15–16]. Tačiau dėl socialinių ryšių su šiaurinėje apskrities dalyje veikusiais buvusios Siaubo kuopos padaliniais stokos „Lokio“ rinktinės vadovybei teko kliautis jau ne prieškario ar karo meto socialiniais tinklais, bet naujų kontaktų ieškojusių ryšininkų pagalba. Tik 1948 m. pavasarį pavyko susisiekti su Rokiškio ir Alūkstos aps. (Latvija) veikusia „Vyties“ kuopa. Pastaroji, palaiapsniui plėsdama veikimo įtaką šiaurinėje Zarasų aps. dalyje, 1946–1947 m. buvo suvienijusi ir dalį buvusios Siaubo kuopos kovotojų [49, xxxv].

Nuo 1948 m. birželio Erškėčio ir „Vyties“ kuopos buvo pagrindiniai „Lokio“ rinktinės padaliniai. Tačiau 1948–1950 m., laisvės kovotojų gretas papildant vis naujiems trėmimų ir areštų vengusiems žmonėms, suformuotos dar trys – „Kadugio“, „Laisvės“ ir „Žalgirio“ kuopos. Šiuo laikotarpiu ženkliai keitėsi ir partizanų socialinė sudėtis. 1948–1958 m. rinktinėje veikė 78 partizanai, iš kurių jau tik 20 (26 %) buvo prieškario ir karo meto paramilitarinių savisaugos formuočių nariai. Tarp jų dar buvo ir 8 šauliai: paskutinysis „Lokio“ rinktinės vadas Balys Vaičėnas-Pavasaris, jo pavaduotojas Vladas Juozapavičius-Šarūnas, paskutinieji Erškėčio, „Vyties“ ir „Žalgirio“ kuopų vadai – Jonas Čičelis-Leopardas, Juozas Streikus-Stumbras ir Jonas Dūdėnas-Vynas bei keletas kitų. Jų istorijos atskleidžia, kad Lietuvos nepriklausomybės laikų visuomenės puoselėtos vertybės ir idealai nebuvo paminti. Tuomet gimusios tarpusavio solidarumo formos skatino juos ginti net pergalės vilčiai seniai užgesus.

IŠVADOS

Lietuvos partizanų pasipriešinimo sovietų okupacijai mobilizaciją, organizacines formas ir jų raidą tiesiogiai veikė tarpukario ir Antrojo pasaulinio karo laikotarpio sociopolitinio gyvenimo kontekste susiformavę socialiniai tinklai. Antisovietinio pasipriešinimo organizaciniai vienetai telkėsi jau iki tol egzistavusių tinklų pagrindu, perimdami juose funkcionavusius ankstesnius sėkmingo bendradarbiavimo ir kolektyvinio veikimo modelius. Taigi galima pagrįstai kalbėti apie Lietuvos nepriklausomybės kovose užgimusių ir tarpukariu propaguotą paramilitarinio veikimo bei savisaugos tradiciją, kuri buvo tiek idėjiškai, tiek genetiškai susijusi su 1941–1944 m. pasireiškusiais antisovietinio ginkluoto pasipriešinimo ir savisaugos veiksmis bei su 1944 m. prasidėjusiu partizaniniu karu.

Lokaliose vietovėse susiklosčiusios istorinės aplinkybės nulėmė tam tikrus rezistentų padalinių kūrimosi ir sudėties ypatumus. Tačiau vyravo tendencija, kad kompleksiškesniais ir Šaulių sąjungos socialinius tinklus ir jų pagrindu vėliau besiplėtojusias struktūras įsitraukę asmenys sudarė ginkluoto pasipriešinimo organizacinių vienetų branduolius. Šaulių socialiniai tinklai buvo svarbiausi formuojantis Birželio sukilimo metu ir po jo veikusiems apsaugos būriams, o nuo 1944 m. vykusiame partizaniniame kare šaulių socialinių ryšių dėmenį papildė jų pačių pagrindu susiformavusių vokiečių okupacijos laikotarpio paramilitarinių savisaugos organizacijų ryšių segmentas. Šių socialinių struktūrų įtakos partizanų judėjimui natūralus mažėjimas pastebimas nuo 1948 metų. Besikeičianti istorinė tikrovė, naujos patirtys ir kiti tarpusavio priklausomybę palaiškę elementai resocializavo kovotojus, kūrė naujus jų tarpusavio ryšius taip užtikrindami tolesnę ginkluoto pasipriešinimo gyvastį. Tačiau partizanų karui Šiaurės rytų Lietuvoje iki pat jo pabaigos vadovavo buvę Šaulių sąjungos nariai – nepriklausomos Lietuvos piliečiai, likę ištikimi tautos laisvės siekiui ir Tėvynės gynėjo priesaikai.

Gauta 2015 09 07
Priimta 2015 10 15

Šaltiniai ir literatūra

- [1] 1939–1940 m. šaulių sąrašai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. 561, ap. 20, b. 288, l. 1–18 a. p.; ten pat, f. 1116, ap. 2, b. 3, l. 1–14; ten pat, f. 1116, ap. 1, b. 73, l. 1–8; ten pat, f. 1116, ap. 1, b. 123, l. 1–17; ten pat, f. 1116, ap. 1, b. 195, l. 1–121.
- [2] 1941 m. apsaugos būrių narių sąrašai. *LCVA*, f. R-1105, ap. 1, b. 6, l. 1–25; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 3, l. 1–1 a. p.; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 8, l. 33; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 1, 19, 43, 47; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 18, l. 60–60 a. p.; 187–187 a. p.; 196 a. p.; 271–273 a. p.; *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 58, b. 34769/3, t. 2, l. 133; ten pat, b. 33850/3, t. 1, l. 11; ten pat, b. P-8203, l. 8; ten pat, b. 31472/3, l. 20; ten pat, b. 2766/3, l. 58; ten pat, b. P-17018, l. 80–82; ten pat, b. P-15561, l. 76–77; ten pat, b. 36183/3, l. 11–14; ten pat, b. 11461/3, l. 14–15; ten pat, b. 33850/3, t. 2, l. 19–20; ten pat, b. P-19180, t. 2, l. 136–140; ten pat, f. K-1, ap. 58, b. P-5410, l. 75–111; ten pat, f. K-11, ap. 2, b. 1070, l. 94–101; ten pat, l. 126–135.
- [3] 1941–1944 m. viešosios policijos sąrašai. *LCVA*, R-683, ap. 1, b. 2, l. 76–77; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 15, l. 1–2 a. p.; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 17, l. 1–1 a. p. *LYA*, f. K-11, ap. 2, b. 1070, vokas 186, l. 4–5.
- [4] 1941–1944 m. pagalbinės policijos sąrašai. *LCVA*, f. R-708, ap. 1, b. 22, l. 3, 7, 8, 9–10; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 3, l. 19–19 a. p.; ten pat, f. R-1106, ap. 2, b. 8, l. 2, 13, 42, 50–54, 59–62, 80–81, 83–84.
- [5] 1944–1958 m. partizanų sąrašai. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Archyvinio vardynų skyriaus duomenų bazė. *LYA*,

- f. K-21, ap. 1, b. 54, l. 25, 323; ten pat, f. K-1, ap. 58, b. 33850/3, t. 2, l. 121–126; ten pat, b. 31466/3, l. 36–39; ten pat, b. P-19201, t. 2, l. 4–7; ten pat, b. 31132/3, l. 30; ten pat, b. P-16079, t. 1, l. 27–34, 35–41, 67–73; ten pat, b. P-19201, t. 1, l. 46–48; ten pat, b. P-19180, t. 2, l. 124–132; ten pat, b. 41070/3, l. 146–151; ten pat, b. 41080/3, l. 11–22, 62–64; ten pat, b. P-19180, t. 1, l. 19–24; ten pat, b. 47200/3, t. 2, l. 27; ten pat, b. 44839/3, t. 1, l. 38–39, 48–50; *Latvijos valstybės archyvas* (toliau – *LVA*), f. 1986, ap. 1, b. 40629, t. 2, l. 156–158; ten pat, b. 2887, t. 1, l. 49–52, 161–172; ten pat, b. 29095, l. 11–21; ten pat, b. 40716, l. 11–18; ten pat, b. 21434, l. 119–123.
- [6] 1937 03 03 Zarasų šaulių rinktinės vado raportas Šaulių sąjungos vadui. *LCVA*, f. 1116, ap. 2, b. 28, l. 1.
- [7] 1939 07 24 Zarasų šaulių rinktinės vado įsakymas. *LCVA*, f. 1116, ap. 2, b. 41, l. 20.
- [8] 1939 11 03 Zarasų šaulių rinktinės vado tarnybinis raštas. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 74.
- [9] 1940 01 01 Zarasų šaulių rinktinės sudėties statistinės žinios. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 105, l. 1–2.
- [10] 1940 05 18 Turmanto šaulių būrio narių sąrašas. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 130; 1940 06 07 Dūkšto moterų šaulių būrio narių sąrašas. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 54; 1940 06 07 Rimšės moterų šaulių būrio narių sąrašas. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 55; 1940 06 11 Rimšės šaulių būrio narių sąrašas. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 91; Rimšės šaulių būrio kandidatų sąrašas (be datos). *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 87; Dūkšto šaulių būrio narių sąrašas (be datos), *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 106–108.
- [11] 1940 05 21 Zarasų šaulių rinktinės vado raportas Šaulių sąjungos vadui. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 92, l. 50.
- [12] 1940 07 10 Šaulių sąjungos vadovybės įsakymas rinktinių vadams. *LCVA*, f. 1116, ap. 1, b. 42, l. 13.
- [13] 1940 10 26 Petro Žemaičio prašymas priimti į Lietuvos liaudies pagalbos sąjungą. *LCVA*, R-1106, ap. 2, b. 18, l. 78.
- [14] 1941 01 01 duomenys apie Lietuvos gyventojų skaičių ir tautinę sudėtį. *LCVA*, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 333.
- [15] 1941 08 31–10 31 Zarasų aps. Antazavės, Degučių, Dūkšto, Salako, Smalvų, Zarasų policijos nuovadų viršininkų raportai. *LCVA*, R-1106, ap. 2, b. 18, l. 51–53, 55–57, 60, 129.
- [16] 1941 09 09 Zarasų aps. viršininko pranešimas policijos departamento direktoriui. *LCVA*, f. R-1106, ap. 1, b. 2, l. 48.
- [17] 1941 09 Antalieptės policijos nuovados viršininko aktas. *LCVA*, ap. 2, b. 18, l. 60; 1941 m. Antalieptės vls. LAF padalinių narių pasižadėjimai. *LCVA*, ap. 2, b. 18, l. 89–128.
- [18] 1941 m. į Sovietų sąjungą išvežtų Salako vls. gyventojų sąrašas. *LCVA*, f. R-1105, ap. 1, b. 34, l. 4.
- [19] 1944 07 26 Jono Cicėno tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 2721/3, l. 11–13.
- [20] 1945 02 27 Vlado Leleikos tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 14398/3, l. 97–101.
- [21] 1945 03 12 Vlado Leleikos tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 14398/3, l. 141–148.
- [22] 1947 02 18 Alekso Milašiaus tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. P-19201, t. 1, l. 28.
- [23] 1947 04 15 Juozo Karlos tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 41450/3, l. 15–16.
- [24] 1947 06 13, 1947 07 09, 1947 09 16 Juozo Petrausko tardymo protokolai. *LVA*, f. 1986, ap. 1, b. 1123, l. 13–17; 21–24; 33–34.
- [25] 1947 06 LSSR MVD Zarasų aps. skyriaus ataskaitos apie agentūrinį-operatyvinį darbą. *LVA*, f. K-11, ap. 1, b. 4506, l. 58.
- [26] 1947 12 22 Alfonso Ruzgo tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 36864/3, l. 348.
- [27] 1948 03 26 Stepono Steikūno tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 11461/3, l. 14–15.
- [28] 1953 02 16 Balio Pupeikio tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. P-18463, t. 1, l. 123–124.
- [29] 1953 03 10 Balio Pupeikio tardymo protokolas. *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. P-18463, t. 1, l. 163–173.

- [30] 1958 07 18 Juozo Streikaus savarankiški parodymai. *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*. T. 6. Sudarė R. Kaunietis. Vilnius: Margi raštai, 2008, p. 884–861.
- [31] 1962 03 09 Leono Zakšausko tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 58, 47200/3, t. 2, l. 361–364; 1962 04 13 Jono Datkūno tardymo protokolas. *LYA*, f. K-1, ap. 58, 47200/3, t. 2, l. 365–366.
- [32] BUBNYS, Arūnas. 1941 m. Birželio sukilimas Šiaurės rytų Lietuvoje. *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*. T. 29. Vilnius, 2006, p. 141–169.
- [33] BUBNYS, Arūnas; JEJELEVIČIUS, Sigitas; KNEZYS, Stasys; RUKŠĖNAS, Alfredas. *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
- [34] GAILIUS, Bernardas. Partizanų diktatūra. *Politologija*, 2011, Nr. 2(62), p. 74–93.
- [35] GAILIUS, Bernardas. *1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2009.
- [36] GEČIAUSKAS, Geistas. Lietuvos partizanų Tigro rinktinė: pavaldumas, struktūra, veikimo teritorija. *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1(19), p. 21–61.
- [37] GERWARTH, Robert; HORNE, John. Paramilitarizmas Europoje po Pirmojo pasaulinio karo. *Karas taikos metu: paramilitarizmas po Pirmojo pasaulinio karo 1917–1923 m.* Vilnius: Mintis, 2013, p. 9–29.
- [38] GIRNIUS, Kęstutis. *Partizanų kovos Lietuvoje*. Vilnius: Mokslo leidykla, 1990.
- [39] HROCH, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- [40] INDRAŠIUS, Vaclovas. 1941 m. Birželio sukilimas Antalieptės valsčiuje. *Antalieptės kraštas*. D. 3: *Miestelio ir vietovių istorinės apybraižos*. Vilnius: Lietuvos nepriklausomųjų rašytojų sąjunga, 2010, p. 289–295.
- [41] JEJELEVIČIUS, Sigitas. Šauliai 1940–1941 m. antisovietinėje kovoje. *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*. Sudarė V. Kavaliauskas, J. Širvinskas, S. Jejelevičius. Kaunas: [Arx Baltica], 2005, p. 157–180.
- [42] JOKUBAUSKAS, Vytautas. Žvelgiant į ateitį: partizaninės kovos taktikos sklaida Lietuvoje ir jos įgyvendinimas 1944–1953 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 1(29), p. 51–64.
- [43] JOKUBAUSKAS, Vytautas. „Vieni vieni“: šaulių rengimas partizaniniam karui 1924–1940 m. Lietuvoje. *Istorija: aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 2012, Nr. 2(86), p. 11–24.
- [44] JOKUBAUSKAS, Vytautas. „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas: tarpukario Lietuvos atvejis. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2014.
- [45] KALYVAS, Stathis. *The Logic of Violence in Civil War* [interaktyvus]. New York University, Department of Politics [žiūrėta 2015 08 14]. Prieiga per internetą: <<http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/licep/1/kalyvas/kalyvaspaper.pdf>>.
- [46] KUODYTĖ, Dalia. Lietuvos šauliai kovotojų prieš okupacijas gretose (1940–1953). *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*. Sudarė V. Kavaliauskas, J. Širvinskas, S. Jejelevičius. Kaunas: [Arx Baltica], 2005, p. 181–197.
- [47] McADAM, Doug. Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer. *The American Journal of Sociology*, 1986, No. 92(1), p. 64–90.
- [48] NOREIKA, Dainius. Nuo Lietuvos šaulių iki miško brolių: lokalsios ginkluotos struktūros raidos tyrimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 2, p. 47–73.
- [49] NOREIKA, Dainius. Balys Vaičėnas: partizano asmuo ir kova. *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestaciniai tekstai*. Parengė K. Driskius, R. Mozūraitė, P. V. Subačius. Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2013, p. i–xlii.

- [50] PETERSEN, Roger D. *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*. Cambridge University Press, 2001.
- [51] POSEN, Barry R. Nationalism, the Mass Army, and Military Power. *International Security*, 1993, Vol. 18, No. 2, p. 80–124.
- [52] SEMAŠKAITĖ, Janina. *Vaičėno būrio žūtis*. Vilnius: Amžius, 1994.
- [53] SENN, Alfred E. Lietuva 1940-aisiais. *Demokratija Lietuvoje: pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*. Sudarė N. Šepetytys, M. Jurkutė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2011, p. 67–72.
- [54] TARROW, Sidney. *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge University Press, 2011.
- [55] TRUSKA, Liudas. *Lietuva 1938–1953 metais*. Kaunas: Šviesa, 1995.
- [56] VAIČENONIS, Jonas. Lietuvos šaulių sąjunga valstybės gynyboje 1935–1940 m. Iš: *Lietuvos šaulių sąjungos istorijos fragmentai*. Redaktorai J. Vaičėnonis, S. Dovydaitis. Kaunas: Detalė, 2002, p. 110–119.
- [57] VILUTIS, Leonas. *Likimo mozaika*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992.
- [58] WALLER, James E. The Ordinarity of Extraordinary Evil: the Making of Perpetrators of Genocide and Mass Killing. *Ordinary People as Mass Murderers: Perpetrators in Comparative Perspectives*. Ed. by Olaf Jansen and Claus-Christian W. Szejnmann. London: Palgrave Macmillan, 2008, p. 145–164.

DAINIUS NOREIKA

Riflemen, June Uprising and Guerrilla War: a case study of the North-eastern Lithuania

Summary

The Riflemen's Union's influence on the mobilization and structural dynamics of insurgent formations which participated in the anti-Soviet June Uprising (1941) and the Guerrilla War (started in 1944) is investigated in the article. Therefore, social compositions of the aforementioned anti-Soviet insurgent entities as well as social networks, which shaped their insurgent identity and enabled the mobilization of collective movement, are analyzed. Social structures of the North-eastern Lithuania (in 1918–1940 particular territories belonged to Lithuanian Zarasai district, Rokiškis district, and Polish Braslaw district) have been chosen as the subject of research. The application of a partial collective biography method as well as social network analysis and statistical methods have revealed that mobilization of Lithuanian armed anti-Soviet resistance movements took place under the direct influence of social networks which emerged in the socio-political milieu during the period of interwar and the Second World War. Anti-Soviet resistance units were mobilized on the basis of preexisting networks of the Riflemen's Union, and other later networks emerged from the previous ones. Thus, patterns of successful collective action and cooperation were integrated into anti-Soviet units. Hence, it is reasonable to conclude that traditions of Lithuanian paramilitarism, self-guarding, and self-defense, which originated in the period of Independence War (1918–1920) and were propagated during

the interwar period, were ideologically and genetically related to anti-Soviet resistance and self-guarding in 1941–1944, and to Guerrilla War (since 1944).

Key words: Soviet occupation, German occupation, June Uprising, Guerrilla War, Riflemen's Union

Priedas. Narystės šaulių ir apsaugos būriuose statistinė koreliacija ir grafinė išraiška

Apskritis (1920–1939)	Vietovė	Šaulių sąjungos nariai (iki 1940)	Apsaugos būrių nariai (1941 06–08)	Šauliai apsaugos būriuose (%) (1941 06–08)
Zarasų aps.	Degučių vls.	81	49	29 (59 %)
	Antalieptės vls.	85	140	44 (31 %)
	Smalvų vls.	115	51	24 (47 %)
	Zarasų vls.	123	43	21 (49 %)
	Dusetų vls.	125	203	63 (31 %)
	Antazavės vls.	147	63	34 (54 %)
	Imbrado vls.	187	133	78 (59 %)
	Salako vls.	365	155	119 (77 %)
Rokiškio aps.	Aleksandravėlės mstl.	78	41	16 (39 %)
Breslaujos aps.	Turmanto mstl.	36	13	3 (23 %)
	Rimšės mstl.	100	26	8 (31 %)
	Dūkšto mstl.	264	30	14 (47 %)

